

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده مطالعات قرآنی
گروه علوم قرآن و حدیث

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث

مطالعه تطبیقی نگارش های علوم قرآنی در ایران معاصر

استاد راهنما:

دکتر فروغ پارسا

استاد مشاور:

دکتر زهرا محققیان

پژوهشگر:

محبوبه کلاهدوزان

اسفند ماه ۱۳۹۷

تقدیر و سپاس فراوان از اساتید بزرگوار راهنما و مشاور
پایان نامه و تمام عزیزانی که در تدوین این پژوهش،
حقیر را یاری نمودند.

تقدیم به محضر قطب عالم امکان، گم گشته کوی
سالکان و کعبه مقصود اولیاء بقیہ اللہ الاعظم حضرت
مہدی ارواحنا لتراب مقدمه فداء

چکیده

در منظومه فکری اسلام، تفکر و تعمق در آیات الهی از اهمیت ویژه ای برخوردار است از این جهت خداوند متعال بارها در قرآن کریم به اندیشیدن در آیات الهی امر مینماید. علمای اسلام به جهت پیروی از فرامین الهی تفکر در آیات الهی را بر خود واجب نموده اند و از این رو قوانینی جهت دریافت بهتر مدلول آیات وضع نموده اند. علوم قرآنی علمی است که به درک بهتر آیات قرآن کریم کمک شایانی می نماید. در طول تاریخ اسلام کتب بسیاری تحت عنوان علوم قرآن به قلم نگارش درآمده است. این پژوهش با عنوان مطالعه تطبیقی نگارش های علوم قرآنی در ایران معاصر نگاشته شده است. نگارنده با مقایسه ۴ کتاب مهم علوم قرآنی و کاوش در موضوعات مورد بررسی آنها به روش تطبیقی توصیفی به این پرسش پاسخ دهد که آیا این موضوعات مورد بررسی در این کتب می تواند به مسائل روز در جامعه اسلامی پاسخ مناسبی دهد. مقصود از مسائل روز، چالشهای است که جامعه اسلامی قرن ۲۰ با آن مواجه است و گاهی تناقضهایی بین عقل و شریعت دیده می شود که هنوز برای آنها پاسخ مناسبی تبیین نشده است. برای رسیدن به پاسخ این پرسش در قدم نخست ۴ کتاب تألیف شده در علوم قرآنی به نام های مهم "تاریخ قرآن تألیف محمود رامیار، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم تألیف سید محمد باقر حجتی، علوم قرآنی تألیف محمد کاظم شاکر، التمهید فی علوم القرآن تألیف محمد هادی معرفت" مورد بررسی قرار می گیرد. برای بررسی این کتب ابتدا به شرح حال مختصری از مولفان می پردازیم سپس توصیفی از آثارشان ارائه می کنیم. اهم موضوعاتی که این ۴ عالم بزرگوار به آنها می پردازند مکی و مدنی بودن، ترجمه قرآن، شیوه نگارش قرآن، قرائت قرآن جمع و تدوین قرآن کریم می باشد که از میان تمام موضوعات مطرح شده در این کتب جمع و تدوین قرآن کریم در برهه ای از قرن بیستم مورد چالش قرار گرفته است. درحالیکه که دیگر موضوعات خارج از مشکلات و مسائل اصلی جامعه اسلامی در قرن بیستم می باشد.

کلید واژه: قرآن، حجتی، رامیار، شاکر، معرفت، علوم قرآنی

بخش اول : کلیات ۱

۱	فصل اول: مقدمه.....
۲	۱. کلیات پژوهش.....
۲	۱.۱. بیان مسئله.....
۳	۱.۲. تعریف مفاهیم.....
۴	۱.۳. اهمیت و ضرورت انجام پژوهش.....
۴	۱.۴. اهداف پژوهش.....
۴	۱.۵. چارچوب نظری.....
۴	۱.۶. سوال های پژوهش.....
۵	۱.۷. فرضیه پژوهش.....
۵	۱.۸. پیشینه پژوهش.....
۶	۱.۹. جنبه نوآوری و جدید بودن پژوهش.....
۶	۱.۱۰. روش پژوهش.....
۷	فصل دوم: تاریخچه نگارش های علوم قرآنی.....

بخش دوم: معرفی و تحلیل برخی کتاب های علوم قرآنی ایران معاصر ۱۷

۱۹	فصل اول : معرفی و تحلیل کتاب علوم قرآنی تألیف محمد کاظم شاکر.....
۲۰	۱. شرح حال علمی محمد کاظم شاکر.....
۲۴	۲. بررسی موضوعات کتاب علوم قرآنی تألیف محمد کاظم شاکر.....
۲۴	۲.۱. وحی.....
۲۶	۲.۲. نزول قرآن.....
۲۸	۲.۳. مکی و مدنی.....
۲۹	۲.۴. اسباب نزول.....
۳۱	۲.۵. محکم و متشابه.....
۳۷	فصل دوم: معرفی و تحلیل کتاب تاریخ قرآن تألیف محمود رامیار.....
۳۸	۱. شرح حال علمی محمود رامیار.....
۴۰	۲. بررسی موضوعات کتاب تاریخ قرآن تألیف محمود رامیار.....
۴۱	۲.۱. وحی.....
۴۴	۲.۲. نزول قرآن.....
۴۷	۲.۳. تألیف قرآن در زمان رسول خدا(ص).....
۵۰	۲.۴. جمع قرآن در زمان ابوبکر.....
۵۴	۲.۵. مصاحف همزمان ابوبکر.....

۲،۶	جمع قرآن زمان عمر.....	۵۶
۲،۷	یکی کردن مصاحف در زمان عثمان.....	۵۶
۲،۸	خط قرآن.....	۶۱
۲،۹	اعجام و نقطه گذاری.....	۶۴
۲،۱۰	آیه ها و سوره ها.....	۶۶
۲،۱۱	مکی و مدنی در قرآن.....	۶۹
۲،۱۲	سبب نزول.....	۷۲
۲،۱۳	ترجمه قرآن.....	۷۳
فصل سوم : معرفی و تحلیل کتاب تاریخ قرآن تألیف محمد باقر حجتی.....		
۱	شرح حال علمی سید محمد باقر حجتی.....	۷۷
۲	بررسی موضوعات کتاب تاریخ قرآن تألیف سید محمد باقر حجتی.....	۸۰
۲،۱	وحی.....	۸۱
۲،۲	نزول قرآن.....	۸۱
۲،۳	آیه.....	۸۳
۲،۴	سوره.....	۸۵
۲،۵	فواتح سور و حروف مقطعه قرآن.....	۸۶
۲،۶	پیامبر امتی.....	۸۷
۲،۷	نگارش قرآن کریم.....	۸۹
۲،۸	جمع و تدوین قرآن.....	۹۱
۲،۹	قرائت قرآن.....	۹۲
۲،۱۰	لهجه قرآن و منشأ اختلاف قرائات.....	۹۲
۲،۱۱	قراء قرآن.....	۹۳
۲،۱۲	جمع و تدوین قرآن (پس از رحلت پیامبر).....	۹۴
۲،۱۳	جمع و نگارش قرآن (همزمان با خلافت ابی بکر).....	۹۵
۲،۱۴	تدوین و جمع آوری قرآن (در زمان عثمان).....	۹۷
۲،۱۵	اصلاح شیوه نگارش قرآن کریم (نقط و اعجام).....	۹۹
فصل چهارم : معرفی و تحلیل کتاب التمهید فی علوم القرآن تألیف محمد هادی معرفت.....		
۱	شرح حال علمی محمد هادی معرفت.....	۱۰۳
۲	بررسی موضوعات کتاب التمهید فی علوم القرآن تألیف محمد هادی معرفت.....	۱۰۹
۲،۱	پدیده وحی.....	۱۱۰
۲،۲	نزول قرآن.....	۱۱۶
۲،۳	مکی و مدنی و فوائد شناخت آن ها.....	۱۱۸
۲،۴	اسباب نزول.....	۱۲۰
۲،۵	تاریخ قرآن.....	۱۲۲
۲،۶	آغاز پیدایش قرائات.....	۱۲۸
۲،۷	درنگی در مسأله تواتر قرائات.....	۱۳۰
۲،۸	حدیث احرف سبعة.....	۱۳۱

۱۳۴.....	۲,۹. قرائات های صحیح و شاذ.....
۱۳۶.....	۲,۱۰. طبقات قاریان.....
۱۳۸.....	۲,۱۱. حفص و قرائت کنونی.....
۱۳۹.....	۲,۱۲. ناسخ و منسوخ در قرآن.....
۱۴۴.....	۲,۱۳. محکم و متشابه.....
۱۵۰.....	۲,۱۴. وجوه و نظائر در قرآن.....
۱۵۲.....	۲,۱۵. اعجاز قرآن.....
۱۶۴.....	۲,۱۶. مصونیت قرآن از تحریف.....

فصل پنجم :

۱۷۲.....	۵. تحلیل تطبیقی و مقایسه دیدگاه ها و نویسندگان در موضوعات علوم قرآنی.....
۱۷۳.....	۵,۱. تعریف علوم قرآنی.....
۱۷۳.....	۵,۲. وحی.....
۱۷۵.....	۵,۳. نزول قرآن.....
۱۸۰.....	۵,۴. مکی و مدنی در قرآن.....
۱۸۲.....	۵,۵. اسباب نزول.....
۱۸۴.....	۵,۶. محکم و متشابه.....
۱۸۵.....	۵,۷. ناسخ و منسوخ.....
۱۸۷.....	۵,۸. نظم و ترتیب سوره ها و آیات.....
۱۸۸.....	۵,۹. جمع و نگارش قرآن.....
۱۹۱.....	۵,۱۰. تحلیل نهایی.....

بخش اول:

کلیات

فصل اول:

مقدمه

۱ کلیات پژوهش

در راستای بیان کلیات پژوهش، به تبیین و ضرورت آن پرداخته، و با نگاهی به اهداف پژوهش، پرسش‌ها و فرضیه‌های آن را نیز بیان خواهیم کرد.

۱-۱ بیان مساله

علوم قرآنی نام علمی مدون مربوط به قرآن است و به مجموعه مطالبی گفته می‌شود که درباره قرآن کریم بحث می‌کند و به‌گونه‌ای در شناخت این کتاب شریف مؤثر است. این علم شاخه‌ها و انواع مختلف و متعددی مانند: اسباب نزول قرآن، تاریخ قرآن، اعجاز و مانند ناپذیری، ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، سوگندها، مثل‌ها، ترتیب و تناسب سوره‌ها دارد و در ادوار مختلف تاریخی احتمالاً انواع خاصی از آن بیشتر مورد توجه قرار گرفته و تألیفات و نگارش‌هایی در باره آنها انجام گرفته است.

نخستین نگارش‌های علوم قرآنی تألیفاتی در قرائات، اعراب القرآن، اسباب النزول، ناسخ و منسوخ هستند که در دوران تابعان و قرن دوم نگاشته شده‌اند. در قرن سوم هجری برخی مفسران مانند طبری انواعی از علوم قرآن را در مقدمه یا لابلائی تفاسیرشان گردآوری کردند. نگارش کتابهایی با عنوان خاص علوم قرآن در قرون بعدی اتفاق افتاده است. ابن جوزی (م ۵۹۷) دو کتاب را به نام‌های (فنون الأفتان فی عیون علوم القرآن) شامل ده نوع از انواع علوم قرآن و (المجتبی فی علوم القرآن) تألیف کرده اما درباره نخستین نگارش در این علم با توجه به فهرست ابن ندیم نظرات مختلف دیگری نیز وجود دارد. کتابهای نگاشته شده در علوم قرآنی در دوران مختلف شامل تعداد و انواع مختلفی از علوم قرآنی هستند. رایج‌ترین کتاب علوم قرآنی که امروز نیز به مثابه کتاب درسی در مقاطع مختلف رشته دانشگاهی علوم قرآن و حدیث تدریس می‌شود الاتقان فی علوم القرآن اثر جلال الدین سیوطی (م. ۹۱۱) است. کتاب سیوطی حاوی ۸۰ نوع علوم قرآنی است و در دو مجلد گردآوری شده است. بنظر می‌رسد از سده ۱۰ تا دوران معاصر تحول قابل ملاحظه‌ای در نگارش‌های علوم قرآنی صورت نگرفته است. تاریخ قرآن در شمار مسایل و شاخه‌های نو در علوم قرآنی است که تا حدودی در سده معاصر بدان پرداخته شده است. البته برخی معتقدند سیوطی در انواع خود بحث تاریخ قرآن را نیز بیان کرده است. تاریخ قرآن به واسطه شبهات مستشرقان مورد توجه علمای اسلامی قرار گرفت و در پاسخ بدانها کتابهای مختلفی نوشته شد. باید اذعان داشت به دلیل تحول اندیشه دینی از زمان سید جمال الدین

اسد آبادی، تفاوت عصر سیوطی با معاصر مشهود است و بی شک مطابق اوضاع و فلسفه علم، مسائل جدید بوجود آمد. بحث ترجمه قرآن مسایل مربوط به زبان قرآن، قصص قرآن، بافت یا سیاق متن، هرمنوتیک. نظریه های مربوط به وحی نیز بیش و کم در آثار معاصر مورد توجه قرار گرفته است.

این پژوهش در صدد است که ضمن ترسیم تاریخچه نگارش های علوم قرآنی مسایل نوپدید در باره قرآن را شناسایی کند و میزان پرداختن کتابهای معاصر به این مسایل را مورد بررسی قرار دهد. در این پژوهش چند اثر خاص در نظر گرفته شده و به گونه تطبیقی این آثار بررسی می گردد. اثر محور در این تطبیق الاتقان سیوطی است و میزان تمایز آثار در حله نخست با الاتقان و در حله بعد با یکدیگر بررسی خواهد شد.

در فصل دیگری طرح مباحث جدید علوم قرآنی در آثار معاصر بررسی می گردد. در دوران معاصر در جهان اسلام آثار مختلفی در حوزه علوم قرآنی نوشته شده که مهم ترین آنها اثر صبحی صالح است ولی هدف این پژوهش تبیین آثاری است که به زبان فارسی در زمینه علوم قرآنی نوشته شده است. به همین دلیل مهم ترین این آثار یعنی کتاب علوم قرآنی محمد کاظم شاکر (ت-۱۳۴۲.ه.ش)؛ تاریخ قرآن سید محمد باقر حجتی (ت-۱۳۱۱.ه.ش)؛ التمهید فی علوم القرآن محمد هادی معرفت (د-۱۳۸۵.ه.ش)؛ تاریخ قرآن محمود رامیار (د-۱۳۶۳.ه.ش) مورد توجه قرار گرفته و میزان پاسخ گویی به مسائل روز علوم قرآنی مورد بررسی قرار گرفته است.

۲-۱ تعریف مفاهیم

تعریف علوم قرآنی: عبدالعظیم زرقانی در کتاب مناهل العرفان، علوم قرآنی را بدین گونه تعریف کرده است: "علوم قرآنی مباحثی متعلق به قرآن کریم، مانند نزول قرآن، جمع و کتابت آن، قرائت و تفسیر آن، اعجاز و ناسخ و منسوخ و غیره است (زرقانی، بی تا: ج ۱، ۲۰۰).

دکتر محمد رضا صالحی کرمانی در تعریف علوم قرآنی بیان میکند: علوم قرآنی، علومیه هستند که در باره حالات و عوارض ذاتی و اختصاصی "قرآن کریم" بحث کرده و موضوع در تمامی آنها قرآن است. (در آمدی بر علوم قرآنی/۱۸). از دیدگاه دکتر هادی معرفت، «علوم قرآنی» اصطلاحی است درباره مسایلی مرتبط با شناخت قرآن و شؤون مختلف آن. علوم قرآنی بحثی بیرونی است و به درون و محتوای قرآن از جنبه تفسیری کاری ندارد، «علوم قرآنی» بحثش ای مقدماتی برای شناخت قرآن و پی بردن به شؤون مختلف آن است. در علوم قرآنی مباحثی چون وحی و نزول قرآن، مدت و ترتیب نزول، اسباب النزول، جمع و تألیف قرآن، کاتبان وحی، یکسان کردن مصحفها، پیدایش قرائات و

منشأ اختلاف در قرائت قرآن، حجیت و عدم تحریف قرآن، مسأله نسخ در قرآن، پیدایش متشابهات در قرآن، اعجاز قرآن و غیره مطرح می‌باشد. (معرفت، ۱۳۹۶: ج ۱، ص ۱۲)

در مجموع به این نتیجه می‌رسیم که علوم قرآنی عبارت است از: مجموعه دانش‌هایی است که حول محور قرآن شکل گرفته و به سئوالات مختلف در مورد قرآن پاسخ می‌دهد، به عبارتی دیگر دانستن عمومی که برای شناخت معنا و تفسیر قرآن لازم است.

۳-۱ اهمیت و ضرورت انجام پژوهش (چرایی پژوهش درباره این موضوع)

ضرورت: تدوین سیر تاریخ علم

قرآن کریم در طول تاریخ اسلام همواره منبع مهم تحقیق و پژوهش برای دانشمندان اسلامی بوده است. از این رهگذر، علوم ورشته‌های متعددی پایه‌گذاری شده و در گذر زمان به رشد و بالندگی رسیده‌اند. علوم قرآنی بحث‌های مقدماتی برای شناخت قرآن و پی‌بردن به شوعن مختلف آن است و بحث‌های پیرامون آن محدود نیست و در گذر زمان بحث‌های جدید مطرح می‌شود. پرداختن به این دانش به عنوان مقدمه تفسیر امری ضروری است. برخی از مبانی تفسیر از جمله خدایی بودن قرآن و اصالت نص موجود آن در این دانش تنقیح و اثبات می‌شود. علاوه بر آن شناخت هر چه بیشتر و بهتر قرآن شریف از جهات مختلف با دانش مزبور میسر می‌شود و محقق در این دانش بر دفاع از ساحت قرآن توانائی کسب می‌کند. با توجه به مسایل جدیدی که در حوزه مطالعات قرآنی مطرح شده باید در نگارش‌های علوم قرآنی هم این تحول ایجاد شده باشد و بررسی این دسته از نگاشته‌ها اهمیت دارد.

۴-۱ اهداف پژوهش

ارائه مجموعه طبقه‌بندی شده از نگاشته‌های علوم قرآنی

معرفی آثار معاصران در حوزه علوم قرآنی

کمک به دانشجویان علوم قرآنی در جستجوی مطالب قرآنی

۵-۱ چارچوب نظری

این پژوهش به گونه‌ای تاریخ علم را ارائه می‌دهد و تحولات دانش علوم قرآنی را ترسیم می‌نماید. چارچوب نظری آن تاریخ اندیشه است.

۱-۶ سوال های پژوهش (فرعی و اصلی)

سوال اصلی

نگارشهای علوم قرآنی در ایران معاصر چه سیر و تحولی را پیدا کرده است؟

سوالات فرعی

۱- هادی معرفت چند نوع از علوم قرآنی را معرفی و تبیین کرده است؟

۲- سید محمد باقر حجتی چند نوع از علوم قرآنی را معرفی و تبیین کرده است؟

۳- محمد کاظم شاکر چند نوع از علوم قرآنی را معرفی و تبیین کرده است؟

۴- محمود رامیار چند نوع از علوم قرآنی را معرفی و تبیین کرده است؟

۷-۱ فرضیه پژوهش

نگارش های علوم قرآنی در ایران معاصر نسبت به سده های پیش تا حدودی متمایز بوده است

هادی معرفت در این کتاب ۶ نوع علوم قرآنی (نزول قرآن، اسباب نزول، قرائت، ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، اعجاز بیانی) را معرفی می کند.

محمد کاظم شاکر ۵ نوع علوم قرآنی را (نزول قرآن، مکی و مدنی، اسباب نزول، محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ) را بیان کرده است.

سید محمد باقر حجتی ۴ نوع علوم قرآنی را (نزول قرآن، نگارش قرآن، جمع و تدوین قرآن، قرائت قرآن) را بیان کرده است.

محمود رامیار ۴ نوع علوم قرآنی را (نزول قرآن، جمع و تدوین قرآن، اسباب نزول، مکی و مدنی) را بیان کرده است.

۸-۱ پیشینه پژوهش

از جمله آثار مهمی که در زمینه تاریخچه علوم قرآنی در ایران معاصر نگارش شده اند میتوان به کتاب "سیر نگارش های علوم قرآنی" به تالیف مهدوی راد، "التبیین فی علوم قرآن" به تالیف شیخ

طاهر جزائری ، " روش شناسی علوم قرآنی " به تالیف ابراهیم فتح الهی و "مناهل العرفان فی علوم القرآن" تالیف محمد عبدالعظیم اشاره کرد .

۹-۱ جنبه نوآوری و جدید بودن پژوهش

نقد و بررسی نگارش های علوم قرآنی در ایران معاصر ، تا کنون بصورت جدی و در قالب یک کتاب یا پایان نامه صورت نگرفته است.

۱۰-۱ روش پژوهش

کتابخانه ای با رویکرد توصیفی تطبیقی

فصل دوم:

تاریخچه نگارش‌های

علوم قرآنی

بحث درباره قرآن و شناخت مسایل مختلف آن، از همان دوران نخست مطرح بوده و همواره در طول تاریخ، بزرگان و دانش پژوهان در این زمینه به بحث و گفت و گو نشسته و آثار نفیس و گران‌بهایی از خود به یادگار گذاشته‌اند و این مطالعات پیوسته ادامه دارد. بر پایه مدارک موجود، اولین کسی که درباره قرآن به بحث نشست و گفت‌وگو را آغاز نمود، یحیی بن یعمر شاگرد برومند ابو الاسود دؤلی (متوفای ۸۹) بود. نام برده کتابی در فن قرائت قرآن، در روستای واسط، نگاشت که شامل انواع قرائت‌های مختلف آن دوره می‌باشد. سپس حسن بصری (متوفای ۱۱۰) کتابی در عدد آیات قرآن نوشت. نویسندگان و آثار دیگر موجود در این زمینه به ترتیب ظهور، عبارتند از: عبد الله بن عامر یحصبی (متوفای ۱۱۸) رساله‌ای در اختلاف مصاحف عثمانی و نیز رساله دیگری در وقف و وصل در قرآن نوشته است و شیبۀ بن نصح مدنی (متوفای ۱۳۰) کتاب «الوقوف» را نگاشت. ابان بن تغلب (متوفای ۱۴۱) نخستین کسی است که پس از یحیی بن یعمر در فن قرائت کتاب نوشت. محمد بن سائب کلبی (متوفای ۱۴۶) اول کسی است که در «احکام القرآن» کتاب نوشت. مقاتل بن سلیمان (متوفای ۱۵۰) نخستین نویسنده‌ای است که درباره «آیات متشابهات» کتاب نوشت. ابو عمرو، علاء بن زبان تمیمی (متوفای ۱۵۴) کتاب «وقف و ابتدا» و «قرائات» را نوشت. حمزه بن حبیب یکی از قراء سبعه (متوفای ۱۵۶) در فن قرائت کتاب نوشت. یحیی بن زیاد فرّاء (متوفای ۲۰۷) کتاب «معانی القرآن» را در سه مجلد نوشت. این نویسنده همچنین کتاب «اختلاف اهل کوفه و بصره و شام در مصاحف» و کتاب «جمع و تشنیه در قرآن» را به تحریر درآورد. محمد بن عمر واقدی (متوفای ۲۰۷) کتاب «رغیب» در علوم قرآنی و «غلط رجال» را نوشت. ابو عبیده معمر بن المثنی (متوفای ۲۰۹) کتاب «اعجاز القرآن» در دو جزء و «معانی القرآن» را نوشت. او اول کسی است که در اعجاز قرآن کتاب نوشته است (معرفت، ۱۳۹۶: جلد ۱، ص ۲۷).

در سده سوم یحیی بن زیاد فرّاء (متوفای ۲۰۷) یادکردنی است. او از ادیبان و عالمان بنام این سده است. فرّاء آثار و نگاشته‌های فراوانی از خود بر جای گذاشت. از میان آثار فرّاء «اختلاف اهل الکوفه و البصره و الشام فی المصاحف» «الجمع و التشنیه فی القرآن»، «لغات القرآن»، «المصادر فی القرآن» در علوم قرآنی است. «معانی القرآن» که گاه از آن با عنوان «مشکل اعراب القرآن و معانیه» نیز یاد شده است، با توجه به حدّ و حدود نگارشهای قرآنی و تفسیری در آن روزگار کتابی تفسیری است تا علوم قرآنی. در این سده به محمد بن عمر واقدی، مورّخ بلندآوازه (متوفای ۲۰۷) و صاحب کتاب ارجمند «المغازی» کتابی نسبت داده‌اند با عنوان «الترغیب فی علم القرآن». ابو عبیده معمر بن المثنی (متوفای ۲۰۹) از عالمان و ادیبان این روزگار است که به وی کتابهای «غریب القرآن»، «معانی القرآن» و «مجاز القرآن» را نسبت داده‌اند. اکنون اثری قرآنی در دو جلد با عنوان «مجاز القرآن» را در اختیار داریم. در این سده نویسنده پرکار و خوش نویس، ابو عبیده قاسم بن سلّام (متوفای ۲۲۴) نیز یادکردنی

است با کتابهای: «المقصود و الممدود»، «القرآت»، «الناسخ و المنسوخ»، «فضائل القرآن»، «عددای القرآن». «فضائل القرآن» ابو عبید را اینک در اختیار داریم. این کتاب را باید از آغازین کوششهای جدی برای جمع و تدوین بخشی از عناوین علوم قرآنی تلقی کرد. حسن بن علی بن فضال (متوفای ۲۲۴) از صحابیان امام هشتم (ع) که وی را به زهد، ورع و وثاقت در حدیث ستوده‌اند اثری نگاشته است درباره ناسخ و منسوخ در قرآن با عنوان «الناسخ و المنسوخ». علی بن عبد الله بن جعفر مدینی (متوفای ۲۳۴) کتاب «اسباب النزول» را نگاشت. از این کتاب وی، ابن ندیم با عنوان «التنزیل» یاد کرده و گفته است کتابی است «لطیف». حارث بن اسد محاسبی (متوفای ۲۳۴) در این سده اثر مهم «العقل و فهم القرآن» را نگاشت. احمد بن محمد بن عیسی اشعری چهره منور و برجسته محدثان و فقیهان قم (متوفای حدود ۲۵۰) نیز در میان آثار متعددی که نگاشته است کتابی دارد با عنوان «الناسخ و المنسوخ». اکنون باید از ادیب و متکلم بلند آوازه ابو عثمان عمرو بن بحر بن محبوب مشهور به جاحظ (۲۵۵) یاد کنیم. او در نقد دیدگاه استادش ابو اسحاق ابراهیم النّظام (متوفای ۲۲۰) کتابی پرداخت با عنوان «نظم القرآن» که اکنون در اختیار نیست. ابو محمد عبد الله بن مسلم بن قتیبه (متوفای ۲۷۶) در مقدمه کتاب ارجمندی «تأویل مشکل القرآن» می‌نویسد: برخی از ملحدان در کتاب خداوند طعن زده و فتنه جویانه به تأویل متشابهات قرآن پرداخته‌اند اینان کلام الهی را تحریف کرده و با روی برتافتن از شیوه‌های استوار فهم بیان الهی درباره آن داوری کرده‌اند که از به: تناقض، کژگویی، دیگرسانی در حینش و اختلاف پیراسته نیست... بیان ابن قتیبه می‌تواند نمایشگر گوشه‌ای از وضع فرهنگی آنروزگار باشد و چگونگی رویایی فرهنگها را نشان دهد ابن قتیبه در این میدان حضور جدی دارد و با نگاشتن آثار ارجمندی چون «تأویل مشکل القرآن»، «تفسیر غریب القرآن»، «اعراب القرآن»، «القرآت»، «المسائل و الأجوبه فی الحدیث و التفسیر» در جهت تبیین معارف قرآن و دفاع از ساحت قدس کتاب الهی کوشیده است. ابو حاتم سهل بن محمد بن عثمان سجستانی بصری (متوفای ۲۵۵) از قاریان، ادیبان و نحویان بزرگی است که حدود سی و سه کتاب در موضوعات مختلف به او نسبت داده‌اند. وی در آستانه قرآن کتابهای «اعراب القرآن»، «القرآت» و «اختلاف المصاحف» را نگاشت. ابو العباس محمد بن یزید بصری مشهور به «میرد» (متوفای ۲۸۶) از ادیبان و عالمان بزرگ این روزگار یادکردنی است که وی را به پیشوایی در نحو، فصاحت در سخن، و بسیاری دانی در فرهنگ اسلامی، وثاقت و استواری در نگارش ستوده‌اند. او در مباحث قرآنی «ما اتفقت ألفاظه و اختلف معانیه فی القرآن»، «اعراب القرآن»، «احتجاج القرآت»، «کتاب الحروف فی معانی القرآن» را نگاشت. باید از ابو القاسم سعد بن عبد الله اشعری قمی (متوفای ۲۹۹) یاد کنیم. فقیه، متکلم و چهره برجسته شیعه در آن روزگار که او را به گستردگی دانش و تألیف، و وثاقت در نقل، منزلت والا و مرتبت عظیم ستوده‌اند. وی کتاب «ناسخ القرآن و منسوخه و محکمه و متشابه» را نگاشت. ابو عمرو محمد بن عمر بن سعید باهلی (متوفای ۳۰۰) از عالمان و متکلمان معتزله و از سرآمدان روزگار در تاریخ، کلام و

شعر، کتابی پرداخت با عنوان «اعجاز القرآن» ظاهراً این کتاب اولین اثری است که عنوان اعجاز القرآن را بر خود دارد (مهدوی راد، ۱۳۸۴: ص ۲۷).

محمد بن یزید واسطی متکلم امامی (متوفای ۳۰۶) کتابی در «اعجاز قرآن» نوشت و آن را در نظم و تألیف آن دانست. محمد بن خلف بن مرزبان (متوفای ۳۰۹) کتاب «الحوی» در علوم قرآنی در (۲۷) جزء نوشت. ابو محمد حسن بن موسی نوبختی (متوفای ۳۱۰) کتاب «التنزیه و ذکر متشابهات القرآن» را نوشت. ابو بکر بن ابی داوود عبد الله بن سلیمان سجستانی (متوفای ۳۱۶) کتاب معروف «المصاحف» و «الناسخ و المنسوخ» و رساله‌ای در «قراءات» نوشت. ابن درید ابو بکر محمد بن الحسن ازدی (متوفای ۳۲۱) کتابی در «غریب القرآن» نوشت. ابن مجاهد ابو بکر احمد بن موسی (متوفای ۳۲۴) کتاب «السبعة فی القراءات» را نگاشت. ابو البرکات عبد الرحمان انباری (متوفای ۳۲۸) «البيان فی اعراب القرآن» و «عجائب علوم القرآن» را به نگارش درآورد. ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی (متوفای ۳۲۹) کتاب «فضائل القرآن» را تألیف کرد. ابو بکر محمد بن عزیز سجستانی (متوفای ۳۳۰) کتاب معروف «غریب القرآن» را نگاشت. ابو جعفر احمد بن محمد نحاس (متوفای ۳۳۸) کتب «اعراب القرآن»، «الناسخ و المنسوخ» و «معانی القرآن» را تحریر نمود. ابو محمد قصاب محمد بن علی کرخی (متوفای حدود ۳۶۰) کتاب «نکت القرآن» را تقریر کرد. ابو بکر احمد بن علی رازی جصاص (متوفای ۳۷۰) کتاب «احکام القرآن» را در سه جلد بزرگ تألیف کرد. ابو علی فارسی (متوفای ۳۷۷) کتاب «الحجۃ فی القراءات» را نگاشت. ابو الحسن عباد بن عباس (متوفای ۳۸۵) در احکام القرآن کتابی نوشت. ابو الحسن علی بن عیسی رمانی (متوفای ۳۸۶) کتاب «النکت فی اعجاز القرآن» را نگاشت. محمد بن علی ادفوئی (متوفای ۳۸۸) کتاب «الاستغناء» در علوم قرآنی را در ۲۰ مجلد نوشت. ابو سلیمان حمد بن محمد بستی خطابی (متوفای ۳۸۸) کتاب «بیان اعجاز القرآن» را تألیف کرد. ابو بکر محمد بن طیب باقلانی (متوفای ۴۰۳) کتاب «اعجاز القرآن» را تقریر نمود. ابو الحسن محمد بن الحسین شریف رضی (متوفای ۴۰۴) «تلخیص البیان» در مجازات قرآن و «حقائق التأویل» در متشابه قرآن را تصنیف کرد. ابو زرعه عبد الرحمان بن محمد (متوفای حدود ۴۱۰) کتاب «حجۃ القراءات» را به رشته تحریر درآورد. هبة الله، ابن سلامة (متوفای ۴۱۰) کتاب «الناسخ و المنسوخ» را نوشت. ابو عبد الله محمد بن محمد بن النعمان (شیخ مفید) (متوفای ۴۱۳) «اعجاز القرآن» و «البيان» را در انواع علوم قرآنی نگاشته است. ابو الحسن عماد الدین قاضی عبد الجبار (متوفای ۴۱۵) «متشابه القرآن» و «تنزیه القرآن عن المطاعن» را به تحریر درآورده است. ابو القاسم حسین بن علی مغربی (متوفای ۴۱۸) «خصائص القرآن» را تألیف کرد. ابو الحسن علی بن ابراهیم حوفی (متوفای ۴۳۰) «البرهان فی علوم القرآن» را نوشت. ابو محمد مکی بن ابی طالب (متوفای ۴۳۷) «الکشف عن وجوه القراءات السبع» را در دو جزء بزرگ تألیف کرد. ابو عمرو دانی (متوفای ۴۴۴) «التیسیر» در قراءات

سبع و «المحكم» در نقطه‌گذاری مصحف و «المقنع» را در رسم الخط مصحف تقریر نمود. ابو محمد علی بن احمد بن حزم ظاهری (متوفای ۴۵۶) «الناسخ و المنسوخ» را نوشت. ابو الحسن علی بن احمد واحدی نیشابوری (متوفای ۴۶۸) «اسباب النزول» و «فضائل القرآن» را تألیف کرد. ابو بکر عبد القاهر جرجانی (متوفای ۴۷۱) «الرسالة الشافية» در اعجاز قرآن و «دلایل الإعجاز» را تقریر نمود. ابو القاسم حسین بن محمد راغب اصفهانی (متوفای ۵۰۲) «المفردات» در الفاظ غریبه قرآن را به تحریر درآورد. ابو بکر محمد بن عبد الله، ابن عربی (متوفای ۵۴۳) «احکام القرآن» را در چهار مجلد نوشت. محمود بن حمزة بن نصر کرمانی (متوفای حدود ۵۵۰) «اسرار التکرار فی القرآن» را تألیف کرد. ابو جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب (متوفای ۵۸۸) «متشابهات القرآن و مختلفه» را تقریر نمود. ابو محمد قاسم بن فیره شاطبی (متوفای ۵۹۰) «حرز الأمانی» قصیده معروف در قرائت سبع را انشاء نمود. ابو الفرج عبد الرحمان بن علی بن جوزی (متوفای ۵۹۷) «فنون الأفنان فی عجائب علوم القرآن» و «المجتبی فی علوم القرآن» را تألیف کرد. ابو البقاء عبد الله بن الحسین عکبری (متوفای ۶۱۶) «املاء ما من به الرحمان» در اعراب قرآن را نوشت. علی بن محمد سخاوی (متوفای ۶۴۳) «جمال القراء و کمال الإقراء» در قرائت سبع را تألیف کرد. ابو القاسم محمد بن عبد الله (متوفای حدود ۶۵۰) رساله‌ای در لغات قبائل عرب که در قرآن آمده نوشت. ابن ابی الاصبغ عبد العظیم بن عبد الواحد (متوفای ۶۵۴) «بديع القرآن» را به رشته تحریر درآورد. ابو محمد عبد العزیز بن عبد السلام (متوفای ۶۶۰) «مجاز القرآن» را تقریر نمود. ابو شامه شمس الدین عبد الرحمان بن اسماعیل (متوفای ۶۶۵) «المرشد الوجیز» را در علوم قرآنی تألیف کرد. محمد بن ابی بکر رازی (متوفای ۶۶۶) «اسئلة القرآن المجید و أجوبتها» را نوشت. در قرن هشتم جامع‌ترین کتاب در علوم قرآنی نوشته شد. این مهم بر دست توانای امام بدر الدین محمد بن عبد الله زرکشی (متوفای ۷۹۴) انجام گرفت. کتاب او «البرهان فی علوم القرآن» نام دارد که در چهل و هفت فنّ از فنون علوم قرآنی بحث کرده و در این باب استقصاء کامل نموده است. و نیز بدر الدین محمد بن ابراهیم بن جماعه (متوفای ۷۳۳) «کشف المعانی» در متشابهات قرآن را تألیف کرد. کمال الدین عبد الرحمان بن محمد حلّی معروف به ابن العتائقی (متوفای ۷۷۰) «الناسخ و المنسوخ» را نوشت. جلال الدین بلقینی شیخ و استاد جلال الدین سیوطی (متوفای ۸۲۴) «مواقع العلوم فی مواقع النجوم» را در انواع پنجاه‌گانه علوم قرآنی نوشت، که ابتدا جلال الدین سیوطی کتاب معروف خود را بر آن پایه‌گذاری نمود. سپس بر کتاب برهان زرکشی دست یافت و آن را محور قرار داد. در قرن نهم معروف‌ترین و جامع‌ترین کتاب در علوم قرآنی کتاب «الاتقان» فی علوم القرآن، بر دست برومند جلال الدین سیوطی (متوفای ۹۱۱) نوشته شد. البته این کتاب را باید از شاه‌کارهای قرن نهم به حساب آورد، زیرا فراغت از آن در سال (۸۷۲) بوده است. هم‌چنین وی کتاب معروف «معتک الأقران» را در اعجاز قرآن در سه مجلد بزرگ نوشته است. در همین قرن ابو الخیر شمس الدین محمد بن محمد بن جزی (متوفای ۸۳۳) کتاب «النشر فی القراءات العشر» و کتاب

«غایة النهایة» در طبقات قرآء و کتاب «فضائل القرآن» را نوشت. قاضی زکریا بن محمد انصاری (متوفای ۹۲۶) «فتح الرحمن» در رفع و دفع اشکالات و ابهامات قرآن را تحریر نمود. ابو عبد الله محمد بن احمد مکی (متوفای ۹۳۰) «الاحسان» را در علوم قرآنی نوشت. محمد بن یحیی حلبی (متوفای ۹۶۳) «القول المذهب» را در کلمات رومی معرب در قرآن تقریر کرد که از کتاب «المهذب» سیوطی گرفته شده است (معرفت، ۱۳۹۶: ج ۱، ص ۴۵).

در سده یازدهم دامنه پژوهش‌های علوم قرآنی چندان گسترده نیست. نورالدین علی بن محمد بن سلطان هروی مشهور به «ملا علی قاری» آثاری در علوم قرآنی رقم زده است، از جمله: «حدث الأمانی بشرح حرز الأمانی»، «اربعون حدیثا فی فضائل القرآن»، «الفیض السماوی فی تخریج قراءات البیضاوی»، «المنح الفکریة بشرح المقدمه الجزریة»، «الهیات السنیه العلیه علی ابیات الشاطبیه الرائیة». در این سده، سیف الدین بن عطاء الله وفایی فضالی شافعی بصری (متوفای ۱۰۲۰) در قرائت و توضیح و تبیین مبانی قرائت‌های هفتگانه کتابی پرداخت با عنوان «الأصول المختصره علی القراءات السبع» و نیز شرحی نیکو بر «مقدمه جزری» در تجوید با عنوان «الجواهر المزیئه» نوشته است. محمد بن احمد عوفی (متوفای حدود ۱۰۵۰)، در این سده در علوم قرآن آثاری نگاشت، از جمله: «الجواهر المکمله لمن رام الطرق المکمله»، در توضیح و تفصیل قرائت‌های دهگانه که به سال ۱۰۴۹ نگارش آن را به پایان برده است. در این سده مورخ، ادیب و یکی از بزرگترین فقیهان فلسطینی، مرعی بن یوسف بن ابی بکر بن احمد کرمی مقدسی (متوفای ۱۰۳۳) یاد کردنی است. او کتابی نگاشته است با عنوان: «قلائد المرجان فی الناسخ و المنسوخ من القرآن» نسخه‌های بسیاری از این کتاب وجود دارد. در این سده عبد الواحد بن احمد بن علی بن عاشر انصاری اندلس (متوفای ۱۰۴۰) بر آن شرحی نگاشت با عنوان: «فتح المنان شرح أرجوزة مورد الظمان فی رسم أحرف القرآن». محبتی در ضمن شمارش آثار او گفته است: و از آثار اوست شرح شگفت او بر «مورد الظمان» که در آن به نیکویی سخن گفته، و اثر دیگری را که در تکمیل آن پرداخته بود با عنوان: «اعلان بتکمیل مورد الظمان» در آن وارد ساخته و با آن در آمیخته است. اکنون باید یاد کنیم از محدث، مفسر، فیلسوف و متفکر بزرگ سده یازدهم هجری محمد بن ابراهیم بن یحیی، شیرازی، (متوفای ۱۰۵۰) ملقب به صدر الدین و مشهور به صدر المتألهین. آن بزرگوار با تدوین مجموعه عظیم «الأسفار الأربعة» و پی نهادن اندیشه نو در جریان حکمت و فلسفه، بیشتر به فلسفه و حکمت مشهور گشته است و جایگاه والای او در علوم نقلی در پرتو شهرت حکمی او کم سو گشته است. تفسیر گرانسنگ او اگر پایان می‌پذیرفت بی‌گمان در جریان تفسیر نگاری قرآن کریم قلّه‌ای می‌شد فرازمند و بی‌مانند. در این سلسله مقالات گاه اشاره کرده‌ایم، که بسیاری از تفسیر پژوهان و عالمان، بحث‌های مرتبط با قرآن را در مقدمات تفسیر خود می‌آوردند، برخی از این گونه مقدمات از اهمیت ویژه برخوردارند، چنین است مقدمات دوازده‌گانه

تفسیر «الصادق فی شرح کلام الله الوافی» که اکنون به «تفسیر صادقی» شهره است. از آثار ارجمند محدث، فقیه و متکلم بزرگ شیعی در سده یازدهم، محمد بن مرتضی بن محمود ملقب به «محسن» و معروف به «ملاً محسن» و فیض کاشانی (متوفای ۱۰۹۱) ... فیض کاشانی (ره) در این مقدمات، از لزوم تمسک به قرآن، لزوم فراگیری دانش قرآن را از اهل بیت (ع)، تبیین و توضیح روایاتی که نشانگر این است که قرآن درباره اهل بیت و دشمنان آنان نازل شده است، وجوه تأویل، تفسیر، ظهر، بطن، حد و مطلع، آیات متشابه و چگونگی تأویل آن، تفسیر به رأی، جمع قرآن و تحریف ناپذیری آن، چگونگی تلاوت قرآن و آداب آن و ... سخن گفته است. سلطان بن احمد بن سلامه بن اسماعیل مزاحی مصری (متوفای ۱۰۷۵) در این سده در برخی از شاخه‌های علوم قرآنی، آثاری سامان داده است. از جمله آثار اوست: «القرآت الأربع الزائده علی العشر». کتاب مزاحی مصر، گزارش قرائت‌های چهارگانه افزون شده بر قرائت‌های دهگانه است، به روایت محمد بن خلیل بن ابی بکر بن محمد قیاقبی (م ۸۴۹) از محدثان، قاریان و عالمان سده نهم هجری. اکنون و در سال‌های پایانی این سده یاد کنیم از عالم و شرح حال نگاری که یکی از ارجمندترین مجموعه‌های مرتبط با مفسران و قرآن پژوهان را رقم زده است و خود به هیچ روی شناخته شده نیست. احمد بن محمد آدنه، از عالمان سده یازدهم و زنده به سال (۱۰۹۵)، کتابی پرداخته است با عنوان «طبقات المفسرین». او کتاب را بر اساس سده‌ها سامان داده است و هر فصلی را ویژه سده‌ای ساخته است و در پایان در ضمن فصلی از کسانی یاد کرده است که در علوم قرآنی و موضوعات مرتبط با تفسیر کتاب نگاشته‌اند. در این قرن باید از حرکتی نو ظهور و کارآمد در علوم قرآنی یاد کنیم؛ یعنی نگارش فهرستها و واژه یاب‌های قرآنی کم‌ترین اثر در این زمینه کتابی است با عنوان: «آیه‌الآیات» نگاشته و تدوین، شهاب الدین احمد مدون نیشابوری، و پس از آن در میان نگاشته‌های علوم قرآنی، به این متن کارآمد و ارجمند توجهی نیست تا سده یازدهم. در این سده عالمی به نام موسی هزاری کتابی پرداخته است با عنوان: «کشف الآیات». علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی، نسخه را دیده و چگونگی آن را گزارش کرده است، وی یاد آوری می‌کند که نسخه مهور است و مهر تاریخ (۱۰۵۶) را داشته است. از مؤلف متأسفانه اطلاعی در دست نیست. پس از آن محمد رضا فرزند عبد الحسین نصیری طوسی، صاحب «تفسیر الأئمه» نیز کتابی پرداخته است با همان عنوان «کشف الآیات»، دارای یک مقدمه و بیست و هشت کتاب به تعداد حروف آغازین کلمه‌ها؛ پدر همین سده، سید ناصر بن سید حسین حسینی نجفی، با این آهنگ و هدف، کتاب «الجدول النورانیه لتسهیل الآیات القرآنیه» را بین سال‌های (۱۰۷۷-۱۰۹۸) نگاشته است. اکنون یاد کنیم از عماد الدین علی قاری استرآبادی (متوفای سده یازدهم) که آثاری چند در علوم قرآنی رقم زده است او در تجوید کتابی پرداخته است با عنوان: «ارشاد الأذهان الی تجوید القرآن». مؤلف این کتاب را در یک مقدمه و دوازده فصل سامان داده است. مطلع نگاشته‌های قرآنی سده دوازدهم را با نام و یاد پر فروغ محدث جلیل عالم بی بدیل تاریخ تشیع علامه محمد باقر مجلسی رضوان الله علیه (متوفای ۱۱۱۱) آذین می‌بندم.